

Arhe XXII, 43/2025

UDK 1 Empedocles

1 Aristoteles

DOI: <https://doi.org/10.19090/arhe.2025.43.69-87>

Originalni naučni rad

Original Scientific Article

ŽELJKO KALUĐEROVIĆ¹

Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet

ČETIRI *RHIZOMATA* I PETI (I ŠESTI) ELEMENT

Sažetak: Autor u radu analizira celinu Empedoklove filozofije, a razmatra je iz perspektive Aristotelove kauzalne shematike. Mislilac iz Akraganta je prvi filozof kome se, po Stagiraninu, može pripisati prepoznavanje sva četiri uzroka. Voda, vazduh, vatra i zemlja, kao reprezentanti materijalnog uzroka, jednakog su ontološkog ranga i zamišljeni su od strane Empedokla kao nenastali, neuništivi, kvalitativno nepromenljivi i svuda homogeni. U njegovim fragmentima pronalaze se i naznake formalne uzročnosti, odnosno teza da stvari nisu nasumična kombinacija elemenata već da mora postojati odgovarajuća proporcija u njihovom spajanju, svojevrsni *logos*. Autor je, na Aristotelovom tragu, utvrdio da je Empedokle ne samo prvi ustanovio četiri varijante materijalnog uzroka, nego je prvi i efikasniji uzrok postavio kao dvostruk, podelivši ga na dve oprečne sile Ljubav i Mržnju. Njegova *Philia* koja sakuplja sve u jedno takođe je i neko dobro, tj. finalni uzrok. Osobeno poimanje Ljubavi približilo je Empedokla, uz Anaksagoru, najviše od svih presokratovaca otkrivanju teleologičnosti *kosmosa*, i to je ono što je Aristotel posebno cenio kod „sicilske muze”.

Cljučne reči: Empedokle, „koreni svega”, Ljubav, Mržnja, dobro, zlo, *logos* mešavine, uzroci

U pokušaju „spasavanja pojava” (*σώζειν τὰ φαινόμενα*) nakon elejaca bila su moguća dva puta:

1. Prvi *hodos* je put progresivnog „komadanja” Parmenidove ideje bića, iako su njegova (misli se na „biće”) svojstva bila zadržana, a njegova suštastvenost uveliko nepromenjena, da bi se, nekako, uvelo mnoštvo i učinilo mogućim kretanje, ali i rešili drugi problemi koji su se nametali.

¹ E-mail adresa autora: zeljko.kaludjerovic@ff.uns.ac.rs

U ovu grupu spadaju Empedokle, Anaksagora i atomisti, od kojih će filozof sa Sicilije biti detaljnije razmatran u ovom članku.

2. Drugi *hodos*, koji će biti manje potenciran u tekstu, vodio je do stepenovanja zbiljnosti. Priznavalo se postojanje bitku koji je bio večan, nepromenljiv i uman, kao što je i Parmenid govorio, ali jednako tako i promenljivom svetu čula koji se mogao dokučiti jedino mnenjem. Premda nije zavrđivao ime bitka ovaj svet, svet čula, nije bio ni potpuno nepostojeći, nego je konstituisao, od elejskog filozofa neprepoznati, svet nastajanja koji je ležao negde između bitka i nebitka. Na ovaj način izbegnuta parmenidovska dilema bila je osnov kasnijeg Platonovog mišljenja.²

Empedokle je bio mislilac koji je, u napisanih oko 5000 stihova svojih poema *O prirodi* (ΠΕΡΙ ΦΥΣΕΩΣ)³ i *Očišćenja* (ΚΑΘΑΡΜΟΙ) (DL, VIII, 77),⁴ od kojih je danas sačuvano ne više od 450, prvi pokušao da posreduje između elejskog bića i stvarnog sveta čula tj. apstraktno rečeno između jednog i mnoštva. Filozof iz Akraganta je, takođe, sa svoja četiri tvarna načela, načinio i logički međukorak između jednog načela prvih filozofa i neograničeno (mnogo) načela Anaksagore i atomista.

² Delovi ovog rada objavljeni su prethodnih godina u nekoliko kraćih ili dužih obrada i interpretacija. Izmene sadržinskog i stilskog karaktera vršene su radi sažimanja teksta, rasterećenja od povremenih digresija i neophodnih preciziranja uzrokovanih naknadnim uvidima, zbog dostupne dodatne literature i sopstvenih prevodilačkih rešenja referentnih pasaža, filozofskih termina i pojmova, kao i poradi preglednijeg i tečnijeg izlaganja.

³ Za relativno nedavna otkrića vezana za poemu „O prirodi”, uporediti: R. Janko, „Empedocles, *On Nature* I 233–364: A New Reconstruction of *P. Strasb. gr.* Inv. 1665–6.”, pp. 1–26, u: *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 150 (2004). Znameniti *Strasbourg Papyrus*, materijal koji donosi nove uvide u izučavanju Empedokla, može se pronaći zajedno s prevodom drugih Akraganćaninovih fragmenata od strane Mekkirahana (R. D. McKirahan) u: P. Curd (ed.), *A Presocratic Reader*, Hackett Publishing Company, Inc., Indianapolis/Cambridge 2011, pp. 75–99.

⁴ O mogućoj relaciji između dve poeme odnosno spoju Akraganćanina kao *fisiologa* i „teologa” videti: E. R. Dodds, *The Greeks and the Irrational*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles 1951, pp. 145–146, 173–174; E. Rode, *PSYCHE*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci • Novi Sad 1991, str. 294, 299–300; C. Osborne, „Empedocles Recycled”, pp. 24–50, u: *The Classical Quarterly*, New Series, Vol. 37, No. 1. (1987); W. Jaeger, *The Theology of the Early Greek Philosophers*, Oxford University Press, Oxford 1967, p. 130 i dalje. Uporediti i: S. T. Newmyer, „Animal Emotions in the Presocratics”, p. 19, u: *VICHIANA rassegna internazionale di studi filologici e storici* (LX) (1) (2023).

Kako je Empedokle uopšte došao do svog učenja o elementima?⁵ Jednostavnim uvidom u nazive elemenata (voda, vazduh, vatra, zemlja) uočava se da, iako primarno stoji u italskoj tradiciji, Empedokle prilično duguje i pogledu na miletsku shematiku. Četiri elementa su ponekad tretirana i kao Anaksimandrove opreke, dakako bez *ἄπειρον*-a kao podležećeg, pa je Rajnhart (K. Reinhardt)⁶ tvrdio da četiri „korena” predstavljaju samo razvijanje već postojeće teze o četiri prvobitne opreke – toplom i hladnom, vlažnom i suvom, odnosno produžetak tzv. medicinske teorije, pre svega Alkmeonove.⁷

Gomperc (T. Gomperz) je smatrao da se doktrina o četiri elementa pojavljuje ne samo kod Grka, nego i u verovanju drugih naroda poput Indijaca i Persijanaca. Namera mu je bila da pokaže da je ovo učenje ništa drugo do jedan univerzalni opštečovečanski pogled na svet, a ne nekakva osobenost Empedokla ili nekog drugog mislioca.⁸

Mišljenje autora je da su u Akraganćaninovom usvajanju ovakve klasifikacije načela svoju ulogu pored Milećana odigrale i apostrofirane zapadne medicinske teorije. Za Empedokla se, osim da je pronašao retoriku (*ῥητορικὴν εὐρεῖν*) (DL, VIII, 57), govorilo i da je osnivač sicilijanske medicinske škole (tako tvrdi Galen (DK31A3)).⁹ Ne sme se smetnuti s uma ni Empedoklova potreba da se adekvatno odgovori Parmenidu, kao ni njegova vlastita moć razmatranja pomenutog problema.

Ako je suditi po Aristotelovim beleškama Akraganćanin je bio prvi koji je govorio o četiri tvarna elementa, pa se, uz sve prethodne uticaje na njega,

⁵ Za koje Rajtova (M. R. Wright) piše da je (prev. Ž. Kaluđerović) „njegovo najuticajnije otkriće u istoriji nauke” (*“his most influential discovery in the history of science”*). M. R. Wright, „Empedocles”, p. 164, u: C. C. W. Taylor (ed.), *Routledge History of Philosophy Volume I. From the Beginning to Plato*, Taylor & Francis e-Library, London and New York 2005.

⁶ K. Reinhardt, *Parmenides und die Geschichte der griechischen Philosophie*, Verlag von Friedrich Cohen, Bonn 1916, s. 227.

⁷ Konsultovati: Ž. Kaluđerović, „Rudimenti *episteme-logie, physiologie i psychologie* u fragmentima *exercitatus*-a iz Krotona”, u: Zborniku radova: *Znanje kao univerzalna vrijednost – etički i moralni aspekti*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, Bosna i Hercegovina, 2024, str. 153-169.

⁸ T. Gomperz, *Griechische Denker I*, Velt, Leipzig 1911, s. 443. Da učenje o četiri elementa, ipak, nije bilo jedino takve vrste, kao i da nije bilo opšteprihvaćeno, govori podatak da su drevni Kinezi verovali da se sve sastoji od pet elemenata: drveta, vatre, zemlje, metala i vode.

⁹ O dilemama da li je lekar (*ιατρός* ili možda *ιατρό-μαντις* („lekar-iscelitelj (prorok)”) iz Akraganta (DK31B112.10-12) zaista utemeljio medicinsku školu ili ne, kao i o pokušaju da se medicina fundira na filozofskim postulatima, uporediti: J. Longrigg, „Philosophy and Medicine: Some Early Interactions”, pp. 147-175, u: *Harvard Studies in Classical Philology*, Vol. 67, (1963).

treba smatrati za filozofa koji je uveo ovakvu raspodelu.¹⁰ Sa Empedoklom dešava se još nešto dotad nezabeleženo: sva četiri elementa zauzimaju položaj izvornih načela, nijedan nije pre drugoga niti ima nešto drugo što bi bilo fundamentalnije od svih njih. Pošto su prethodni pokušaji dovedeni u pitanje Parmenidovom tvrdnjom da iz jednog ne može nastati mnoštvo, Sicilijancu se učinilo ispravnim da utvrdi da jedino mnoštvo jednakih i krajnjih *archai* ili elemenata može doprineti prevladavanju elejske teze.

Iako je Empedokle govorio o četiri „korena svega”¹¹ (πάντων ῥιζώματα) a ne o četiri „elementa” (στοιχεῖον), ne znači da je Aristotel, koji je pre-kvalifikovao „korene” u „elemente”, napravio grešku. Sam grčki termin στοιχεῖον (koji osim značenja „kazaljka” i „slovo alfabeta”, znači i „senka kazaljke na sunčevom satu”, „početak”, „zvezde”, „načelo”), kao pojam „element” verovatno je prvi upotrebio Platon.¹² Čini se i da Stagiranin tvrdi (*Met.*1087b13-15) da je reč u ovom smislu bila u uobičajenoj upotrebi kod platonista. Στοιχεῖον je, u stvari, samo podelio sudbinu mnogih drugih grčkih reči i fraza, i prešao put od svog konvencionalnog značenja do filozofskog pojma. Kod Aristotela je on u upotrebi i kao slovo,¹³ i kao element,¹⁴ i kao načelo i kao uzrok. Stagiranin dobro pogađa „metu” kada za Empedoklove „korene” kaže da su oni bili u isto vreme segmenti novih spojeva i celine, ali i ono što je potom od samog utemeljitelja Likeja nazvano materijalnim uzrokom.

U postuliranju četiri stvarne varijante istog uzroka voda, vazduh, vatra i zemlja imali su, kao što je navedeno, jednak ontološki status. Kod Aristotela

¹⁰ Videti i: Ž. Kaluderović, „Aer kao arche”, str. 9-28, u: *ARHE*, god. XVIII, br. 36, Novi Sad 2021.

¹¹ Nazivajući ih (DK31B6): „Zeus svetli, Hera životonosna i Aidonej i Nestis” (Ζεὺς ἀργῆς Ἥρη τε φερέσβιος ἥδ’ Αἰδωνεύς Νῆστις θ’). Prev. Ž. Kaluderović. H. Diels, *Predsokratovci fragmenti I*, Naprijed, Zagreb 1983, str. 284, B6. Nem. izd. H. Diels, W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker I*, Weidmann, Zürich . Hildesheim 1985, s. 312, B6. Uoprediti: D. Furley, *The Greek cosmologists I*, Cambridge University Press, New York 2006, pp. 79-83.

¹² U *Teetetu* (ΘΕΑΙΤΗΤΟΣ (ἢ περὶ ἐπιστήμης, πειραστικός) 201e element je upotrebljen kao oznaka nečega što je sastojak bilo koje složene celine. Konsultovati i: B. Pavlović, *Filozofija prirode*, PLATΩ, Beograd 2006, str. 176-177.

¹³ Kako izgleda prelaz od στοιχεῖον-a kao „slova” ka στοιχεῖον-u kao „elementu” vidi se iz *Met.*985b17-19. Na sledećim mestima u Stagiraninovom korpusu στοιχεῖον se upotrebljava u značenju „elementa”: *Phys.*187a26, *Phys.*204b33; *GC*328b31, *GC*329a26; *Meteor.*339b5; *PA*646a13; *GA*736b31.

¹⁴ U „filozofskom rečniku” odnosno u Δ knjizi *Metafizike* Aristotel piše (1014a26-27): „Elementom se naziva [ono] od čega se nešto sastoji [kao] [od] prvog unutar prebivajućeg i nedeljivog po vrsti na neku drugu vrstu” (στοιχεῖον λέγεται ἐξ οὗ σύγκειται πρώτου ἐνυπάρχοντος ἀδιαίρετου τῷ εἶδει εἰς ἕτερον εἶδος). Prev. Ž. Kaluderović. Aristotel, *Metafizika*, PAIDEIA, Beograd 2007, str. 176, 1014a26-27.

se mogu, ipak, pronaći dva izuzetka od ovog pravila (*Met.*985a31-985b2; *GC*330b19-21). Najpre mesto iz *Metafizike* (Μετὰ τὰ φυσικά):

Osim toga, (Empedokle, prim. Ž. K.) je prvi govorio o četiri takozvana elementa [koja] su tvarnog oblika (ali se ne koristi četirima, nego kao da su samo dva, vatra naime [sama] po sebi, a njoj oprečne zemlja i vazduh i voda kao jedna priroda.¹⁵	ἔτι δὲ τὰ ὡς ἐν ὕλης εἶδει λεγόμε- να στοιχεῖα τέτταρα πρῶτος εἶπεν· οὐ μὴν χρῆταί γε τέτταρσιν, ἀλλ’ ὡς δυσὶν οὖσι μόνοις, πυρὶ μὲν καὶ αὐτό, τοῖς δ’ ἀντικειμένοις ὡς μιᾷ φύσει, γῇ τε καὶ ἀέρι καὶ ὕδατι.
---	---

Kada u *Met.*985b1 piše o vatri kao o nečemu što je postavljeno „po sebi” (*καθ’ αὐτό*), Aristotel je verovatno imao na umu delove Empedoklovog 62. fragmenta (*DK*31B62),¹⁶ gde se govori o specifičnoj ulozi vatre u nastanku živog sveta. Mimo ovog mesta nema drugih sačuvanih fragmenata „sicilske Muze” (*Σικελαί ... Μοῦσαι*)¹⁷ koji bi dodatno potvrdili verodostojnost ovakvih Stagiraninovih navoda. Osim ako nije u pitanju Aristotelovo, i potom Teofrastovo, imputiranje Empedoklu vlastitog davanja velikog značaja aktivnosti vatre i toplote nasuprot pasivne uloge ostalih oblika tvari.¹⁸

U spisu *O nastajanju i propadanju* (Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς) (330b19-21) Stagiranin, zatim, piše:

¹⁵ Prev. Ž. Kaluđerović. Aristotel, *Metafizika*, PAIDEIA, Beograd 2007, str. 16, 985a31-985b2.

¹⁶ Nakon što izloži da je vatra, kada se izdvojila, tamom skrivene izdanke izdigla (ἐννεχίους ὄρηκας ἀνήγαγε κρινόμενον πῦρ), i pomene „celovite prirode ... oblike” (οὐλοφυεῖς ... τύποι) sa udelom vode i toplote (ὑδατός τε καὶ εἶδους), filozof iz Μεγάλη Ἑλλάς u poslednja tri reda ovog fragmenta dodaje: „Koje je vatra poslala gore hoteci da dođe do sebi sličnog. Nisu još mogli dražesni oblik [udova] pokazati, ni glas niti organ svojstven muškarcu” (τοὺς μὲν πῦρ ἀνέπεμπε θέλον πρὸς ὁμοῖον ἰκέσθαι, οὔτε τί πω μελέων ἐρατὸν δέμας ἐμφαίνοντας οὔτ’ ἐνοπήν οἶόν τ’ ἐπιχώριον ἀνδράσι γυῖον). Prev. Ž. Kaluđerović. H. Diels, *Predsokratovci fragmenti I*, Naprijed, Zagreb 1983, str. 298, B62. Nem. izd. H. Diels, W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker I*, Weidmann, Zürich. Hildesheim 1985, s. 335, B62.

¹⁷ Kako je Platon nazvao Empedokla u *Sofistu* (ΣΟΦΙΣΤΗΣ ἢ περὶ τοῦ ὄντος, λογικός) (242d-243a). U delu *O prirodi stvari* (*De Rerum Natura*) (I, 714-715; 726-732), rimski pesnik i filozof epikurejske provenijencije Tit Lukrecije Kar, na sličan način, slavi mislioca iz Akraganta kao prvog „međ njima”, „najdivnijeg”, „čudesnog” i „svetog” reprezenta raskošnog sicilijanskog podneblja.

¹⁸ *Meteor.*379a15-16. O isticanju posebnog položaja vatre kod prethodnika „zaustavljača vetrova” (ἀλεξανέμας, κωλυσανέμας) (*DK*31A13, *DK*31A14) sa Sicilije detaljnije videti u: Ž. Kaluđerović, „Hen, polla, archai i aitiai”, str. 243-265, u: *ARHE*, god. XXI, br. 41, Novi Sad 2024; Ž. Kaluđerović, „Pyr – perzistentni supstrat svega”, str. 185-207, u: *ARHE*, god. XX, br. 39, Novi Sad 2023.

*Neki pak odmah govore [da] [ih] [je] četiri, kao Empedokle, ali ih i on svodi na dva jer vatri sve ostale nasuprot stavlja.*¹⁹

ἔνιοι δ' εὐθὺς τέτταρα λέγουσιν, οἷον Ἐμπεδοκλῆς. συνάγει δὲ καὶ οὗτος εἰς τὰ δύο· τῷ γὰρ πυρὶ τᾶλλα πάντα ἀντιτίθῃσιν.

Još jedan citat iz *Metafizike* (984b5-8) u vezi navedene problematike treba spomenuti:

*Oni, dakle, koji postavljaju više [načela], kao što su toplo i hladno ili vatra i zemlja, mogu pre [o] [tome] govoriti, jer se vatrom služe kao da ima pokretačku prirodu, a vodom i zemljom i sličnima [kao] [nečim] tome oprečnim.*²⁰

Τοῖς δὲ δὴ πλείω ποιοῦσι μᾶλλον ἐνδέχεται λέγειν, οἷον τοῖς θερμὸν καὶ ψυχρὸν ἢ πῦρ καὶ γῆν· χρῶνται γὰρ ὡς κινητικὴν ἔχοντι τῷ πυρὶ τὴν φύσιν, ὕδατι δὲ καὶ γῇ καὶ τοῖς τοιούτοις τὸναντίον.

Kada je u autorovom tekstu „*Hen, polla, archai i aitiai*” komentarisano ovo mesto²¹ rečeno je, na Aleksandrovom i Bonicovom tragu, da se ono može razumeti kao nagoveštaj eficientnog i materijalnog uzroka na „putu mnjenja” Parmenidove poeme *O prirodi* (Περὶ φύσεως).²²

Drugo, tada nagovešteno, moguće tumačenje ovog pasusa, koje se nadovezuje na prethodno pomenute navode iz *Metafizike* (985a31-985b2) i knjige *O nastajanju i propadanju* (330b19-21), može se razumeti kao govor o Empedoklu²³ i vatri koja ima vodeću ulogu u Sicilijančevom prikazu nastanka sveta i u njegovoj biologiji. Sledeći Rosa (W. D. Ross), ispada da je Aristotel pripisao eficientnu kauzalnost²⁴ jednom od tvornih načela (vatri), a

¹⁹ Prev. Ž. Kaluđerović. Aristotel, *O postajanju i propadanju*, u: *O nebu. O postajanju i propadanju*, PAIDEIA, Beograd 2009, str. 315, 330b19-21.

²⁰ Prev. Ž. Kaluđerović. Aristotel, *Metafizika*, PAIDEIA, Beograd 2007, str. 14, 984b5-8.

²¹ Ž. Kaluđerović, „*Hen, polla, archai i aitiai*”, str. 254, u: *ARHE*, god. XXI, br. 41, Novi Sad 2024.

²² Konsultovati: A. Miljević, Ž. Kaluđerović, „Filozofski osnov Parmenidovog stiha”, u: *Filozofska istraživanja*, 147, god. 37, sv. 3, Zagreb 2017, str. 597-613.

²³ Ladan u svom komentaru ovog mesta iz *Metafizike* (984b 5-8) kaže: „*Moguće je da tu Aristotel misli na Empedokla*”. Aristotel, *Metafizika*, Liber, Zagreb 1988, str. 13, fusnota br. 53.

²⁴ Sam *causa efficiens* Stagiranin u 3. glavi I knjige *Metafizike* (984a19-27) određuje ovako: „*Jer, ako baš svako nastajanje i propadanje jeste iz nečega jednog ili pak iz više njih, zašto se to događa i šta je uzrok [tome]? Naime, ono podležeće samo dakako ne čini da se ono samo menja. Kažem na primer kako ni drvo ni bronza nisu uzročnik sopstvene promene, pa niti drvo tvori postelju niti bronza statuu, nego je nešto drugo uzrok promene. Tražiti to [drugo] znači tražiti [neko] drugo načelo, odnosno kako bismo rekli, odakle je načelo kretanja*” (εἰ γὰρ ὅτι μάλιστα πᾶσα φθορὰ καὶ γένεσις ἔκ τινος ἐνὸς ἢ καὶ πλείονων ἐστίν, διὰ τί τοῦτο συμβαίνει

materijalnu kauzalnost je ostavio za preostala tri tvarna načela (vodu, zemlju i vazduh). Da sve ovo ne bi bilo u suprotnosti sa, potom, više puta izrečenom Stagiraninovom tvrdnjom da je Empedokle eficientnu aktivnost vezivao za Ljubav i Mržnju, moglo bi se dodati svojevrsno „solomonsko” rešenje da je sicilijanski filozof pripisivao tvoračku delatnost kako vatri, tako i Ljubavi i Mržnji. Empedokle bi tako bio poslednji mislilac koji je eficientna svojstva pridavao vatri, ali istovremeno i prvi vesnik novog doba koji je uveo dve nove sile, Ljubav i Mržnju.²⁵

Posmatrajući celinu Aristotelove interpretacije Empedokla, kao i same fragmente Akraganćanina, mnogo je realnije pomisliti da voda, vazduh, vatra i zemlja (DK31B17.27): „oni su jednaki svi i [svi] su jednake dobi”²⁶ (ταῦτα γὰρ ἴσα τε πάντα καὶ ἡλικά γένναν ἕασι) (DK31B17.27). Sa stanovišta Stagiraninovog učenja o uzrocima njihova jednakost manifestovana je na taj način što su sva četiri elementa bila „tvarnog oblika” (ἐν ὕλης εἶδει).

Da Aristotelove zabeleške o presokratovcima ne nude uvek konzistentnu sliku o pojedinim filozofima i njihovim idejama poznata je stvar, a kada je Empedokle u pitanju postoji, sem pomenutih, još nekoliko mesta.²⁷ Generalnu tezu o Sicilijancu kao autoru koji je podržavao pluralizam tvarnih načela Stagiranin izlaže u više prilika, a ovde će biti naznačeni samo najpoznatiji pasaži: *Cael.*301a15-20; *Phys.*184b19-20, *Phys.*188a17-18, *Phys.*189a14-16, *Phys.*193a22-23, *Phys.*203a18-19; *GC*314a11-12, *GC*314a16-17; *Met.*984a8-9, *Met.*984b5-8, *Met.*985a31-33, *Met.*987a4-9, *Met.*988a27-28, *Met.*989a20-21, *Met.*998a30-32. Postoje mesta na kojima se Empedo-

καὶ τί τὸ αἴτιον; οὐ γὰρ δὴ τὸ γε ὑποκείμενον αὐτὸ ποιεῖ μεταβάλλειν ἑαυτό· λέγω δ' οἷον οὔτε τὸ ξύλον οὔτε ὁ χαλκὸς αἴτιος τοῦ μεταβάλλειν ἐκάτερον αὐτῶν, οὐδὲ ποιεῖ τὸ μὲν ξύλον κλίνειν ὁ δὲ χαλκὸς ἀνδριάντα, ἀλλ' ἕτερόν τι τῆς μεταβολῆς αἴτιον. τὸ δὲ τοῦτο ζητεῖν ἐστὶ τὸ τὴν ἐτέραν ἀρχὴν ζητεῖν, ὡς ἂν ἡμεῖς φαίμεν, ἔθεν ἢ ἀρχὴ τῆς κινήσεως). Preveo i naglasio Ž. Kaluđerović. Aristotel, *Metafizika*, PAIDEIA, Beograd 2007, str. 13, 984a19-27.

²⁵ Uporediti: F. Solmsen, „Love and Strife in Empedocles' Cosmology”, pp. 221-264, u: D. J. Furley, R. E. Allen, *Studies in Presocratic Philosophy II*, Routledge & Kegan Paul, London 1977.

²⁶ Prev. Ž. Kaluđerović. H. Diels, *Predsokratovci fragmenti I*, Naprijed, Zagreb 1983, str. 286, B17.27. Nem. izd. H. Diels, W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker I*, Weidmann, Zürich . Hildesheim 1985, s. 317, B17.27.

²⁷ O slojevitosti Stagiraninovog poimanja φύσις-a iz Sicilijančevog 8. fragmenta (DK31B8) (Prev. Ž. Kaluđerović): („Nešto ću ti drugo kazati: od svega što jeste smrtno niti se šta rađa (φύσις) niti se završava u pogubnoj smrti, nego je samo mešanje i razdvajanje pomešanog, jer rađanje (φύσις) je ime koje su dali ljudi za to” (ἄλλο δὲ τοι ἐρέω· φύσις οὐδενὸς ἔστιν ἀπάντων θνητῶν, οὐδὲ τις οὐλομένου θανάτοιο τελευτῇ, ἀλλὰ μόνον μίξις τε διάλλαξις τε μιγέντων ἔστι, φύσις δ' ἐπὶ τοῖς ὀνομάζεται ἀνθρώποισιν), autor je pisao u odeljku „Istoričar filozofije” u poglavlju PROLEGOMENA u drugom tomu svoje *Istorije helenske filozofije*. Ž. Kaluđerović, *Istorija helenske filozofije II*, Akademska knjiga, Novi Sad 2024, str. 19-20.

kle tretira i kao pluralista i kao monista: *Phys.*187a21-23; *GC*315a4-10, *GC*315a19-25. Ima i delova, konačno, iz kojih se vidi da Aristotel mislio-
ca iz Akraganta obrađuje kao monistu: *Phys.*187a20-26; *GC*315a17-18; *Met.*996a8, *Met.*1001a12-15, *Met.*1053b15-16, *Met.*1069b21-23.

Ako bi se, recimo, usvojilo stanovište o Empedoklu kao monisti to bi automatski podrazumevalo ponovno tumačenje svega dosad izrečenog i navedenog. Na primeru vode, vazduha, vatre i zemlje situacija bi bila sledeća: prihvatanje postavke da je Ljubav ili Sfera ono jedno podležeće u kome su opreke sadržane samo potencijalno, ali ne i aktualno, derogira ulogu četiri tvarna elementa do nivoa na kome oni više ne mogu biti razmatrani kao materijalni uzroci. Štaviše, pošto ne bi bili ono poslednje elementi više ne bi bili ni uzroci uopšte, a to je zaključak koji, ovaj autor ne može da prihvati.

—

Akraganćaninovi elementi su nema sumnje bili zamišljeni kao nenastali, neuništivi, kvalitativno nepromenljivi i svuda homogeni. Ovako predstavljeni doista su izgledali kao multiplikovano Parmenidovo biće. I pored toga, kao i pored Empedoklovog prihvatanja elejskog pobijanja postojanja praznine, on nije negirao samo kretanje. Ovu naizgled protivrečnost, Sicilijanac je rešio tako što četiri elementa mogu zauzimati mesta jedan drugog, te se dakle i kretati, a da im pri tom ne treba praznina u kojoj bi se kretali. Ovaj postupak zauzimanja mesta Aristotel je nazvao „uzajamno premeštanje” (*ἀντιπερίστασις*).²⁸

Uz pomoć „uzajamnog premeštanja” Empedoklova „bića” dobijaju dve karakteristike koje ih razlikuju od Parmenida, a koje omogućavaju nastajanje *kosmosa*. Te dve karakteristike su kretanje (*γίνεσθαι*, *γεγονέναι*) i deljivost (*μόρια*, *ῥεαύσματα*, *μέρεσσιν*).²⁹

Mnoštvo koje je uvedeno u Parmenidovo biće i „razdrobilo” ga na četiri elementa još uvek nije bilo dovoljno da bi se objasnilo kretanje s tačke gledišta bitka. Ontologija kretanja, ako bi se na dosad izrečenom zadržalo, još uvek ne bi bila moguća, a nereflektovani hillozoizam prethodnika, pri tom,

²⁸ *Phys.*267a15-19. Kretanje poznato kao *ἀντιπερίστασις* (doslovno „uzajamno ulaženje”), potom je pobliže odredio novoplatoničar iz V i VI veka naše ere Simplikije (*Phys.*1350.32.) u svom komentaru ovde pomenutog mesta iz Aristotelove *Fizike* (*Φυσικῆς ἀκροάσεως*), dokazujući ga primerom riba koje se kreću kroz vodu. Uporediti peto poglavlje Barnsove (J. Barnes) knjige (”The Logic of Locomotion” (*Empedocles and antiperistasis*): J. Barnes, *The Presocratic Philosophers II*, Routledge & Kegan Paul, London, Henley and Boston 1979, pp. 95-100.

²⁹ Konsultovati: *GC*334a26-31; **DK**31A34, **DK**31A43, **DK**31B22.1-2.

više nije bio dovoljan. Zato je Empedokle uveo Ljubav i Mržnju (*Φιλία και Νεῖκος*).³⁰

Aristotel prilikom uvođenja eficientnog uzroka u naznakama govori o tome da je već i Hesiod tragao za njim, a potom i Parmenid, mada se iz teksta u prvoj knjizi *Metafizike* (984b32-985a10) može zaključiti da ova dvojica služe kao neka vrsta uvoda u temeljnije razmatranje tzv. tvorne kauzalnosti. Tek je Akraganćanin onaj autor kome se, po Stagiraninu, može pripisati prepoznavanje eficientnog uzroka. Premda je Aristotel Empedoklu priznavao da se više služi uzrocima od Anaksagore, on nije bio osobito oduševljen načinom tog služenja. Stagiranin zamera sicilijanskom filozofu da nije bio dovoljno jasan i razgovetan u svojim stihovima, a ni dosledan u svom pristupu u vezi uloge Ljubavi i Mržnje kao oprečnih načela. Nedoslednost se ogledala u tome da Ljubav često ne samo što spaja nego i razdvaja, dok Mržnja pored svoje „uobičajene” funkcije razdvajanja, ume i da spaja. Jer Ljubav spajajući elemente u jednu Sferu (*Σφαῖρος*) razdvaja istovremeno segmente svakog od njih, a Mržnja razdvajajući Sferu na elemente spaja delove svakog u jednu vodu, vazduh, vatru i zemlju.

Od Aristotela pa nadalje Empedoklu je još prigovarano da je ne mogavši da odredi uzroke delovanja Ljubavi i Mržnje, „prokrijumčario” dodatne uzroke, na primer Nuždu (*Ἀνάγκη*) (**DK31B115**, **DK31A32**, **DK31A45**; *Met.*1000b12-17; *Phys.*252a5-10) ili Slučaj (*Τύχη*) (*Phys.*196a11-24; *GC*334a1-5; *PA*640a19-25). Kada je reč o mestu Nužde u Empedoklovom sistemu Simplikije nudi dve moguće verzije. Po prvoj, Nužda je prosto nabrojana kao treći tvorački uzrok. Po drugoj, Empedoklu se pripisuje jedna piramidalna shema na čijem dnu se nalaze dva para opreka (toplo-hladno,

³⁰ Ovo, dakako, nisu jedine oznake za Ljubav i Mržnju koje se mogu pronaći kod Empedokla. Jeger tvrdi da su Ljubav i Mržnja oblici koji su preuzeti iz Hesiodove *Teogonije* (*Θεογονία*) (stih. 224-225), gde su označeni kao *Φιλότης* i *Ἔρις* (videti: W. Jaeger, *The Theology of the Early Greek Philosophers*, Oxford University Press, Oxford 1967, pp. 235-236). Premda smo *νεῖκος* preneli kao „mržnja” a *φιλία* kao „ljubav”, pre svega sledeći vlastitu želju da se ovaj pojmovni par što jasnije kontrastira, grčki original nudi i drugačije mogućnosti prevođenja. Imenica srednjeg roda *νεῖκος* označava najpre „svađu”, „prepiranje”, „zavadu”, potom „grdnju”, „psovku”, „boj”, „bitku”, „borbu”, „povod svađi”, „uzrok tužbama”, dok imenica ženskog roda *φιλία* znači i „prijateljstvo”, „predanost”, „sklonost”, „savez”, „gostoljubivost”. *Neikos* se, stoga, može legitimno prevesti kao „svađa” i kao „zavada”, a *philia* i kao „prijateljstvo”. Ros u svom prevodu za *neikos* upotrebljava termin «strife» (iako se u engleskom prevodu kod drugih autora pojavljuje i izraz «hate»), a za *philia* termin «friendship» (kod drugih i «love»). Bonic (H. Bonitz) na nemački *neikos* prevodi sa «der Streit» (isti termin upotrebljava i Dils prilikom prevoda Empedoklovog 17. fragmenta (**DK31B17**), a *philia* sa «die Freundschaft» (Dils sem ovog termina upotrebljava i termin «die Liebe»).

suvo-vlažno) predočena elementima. Ova dva para su subsumirana pod jedan viši par Ljubav-Mržnja, a svi oni stoje pod jednom *Ananke*.³¹

Empedokle je, ipak, načinio veliki misaoni pomak tvrdeći da su elementi neuništivi i nepromenljivi, da je *kosmos* oformljen od mešavine ovih „korena” u različitim proporcijama, i da kretanje potrebno da proizvede ovu mešavinu (*μῖξις*)³² nije, kao kod Milećana, rezultat samopromene načela,³³ već odgovarajućih sila koje deluju na njih. Ovo ne znači da je Sicilijanac svoja četiri elementa razmatrao isključivo kao trajnu, inertnu masu stvari koja je sama nesposobna za kretanje, pa im je onda pridodao potpuno odvojena dva netvarna univerzalna pokretača koja deluju na njih. Da stvari ne stoje tako „kartezijanski” vidi se iz *Met.*1075b1-4:

<i>Neprik[adno tu [govori] Empedokle jer tvori od ljubavi dobro, a ona je načelo i kao ono što pokreće (jer sakuplja) i kao stvar, pošto je deo mešavine.</i> ³⁴	<i>ἀτόπως δὲ καὶ Ἐμπεδοκλῆς· τὴν γὰρ φιλίαν ποιεῖ τὸ ἀγαθόν. αὕτη δ' ἀρχὴ καὶ ὡς κινούσα (συνάγει γὰρ) καὶ ὡς ὕλη· μόνιον γὰρ τοῦ μίγματος.</i>
---	---

³¹ Konsultovati maločas navedene Simplikijeve komentare Aristotelove *Fizike*, preciznije sledeće stranice i redove: *Simpl. Phys.*465.12,197.10.

³² Iako Hegel (G. W. F. Hegel) kaže da je značajno to što je Empedokle jedinstvo elemenata predstavio kao neku mešavinu, on dodaje: „U tom sintetičkom spoju – površnom, bespojmovnom odnosu koji je delom povezanost delom nepovezanost – nužno se javlja ta protivrečnost što se s jedne strane stavlja jedinstvo elemenata, a s druge strane isto tako njihova odvojenost: – ne opšte jedinstvo u kojem se oni nalaze kao momenti, koji su u samoj svojoj različenosti neposredno jedno isto i u svome jedinstvu neposredno različni; već oba ta momenta, jedinstvo i različenost, padaju jedan izvan drugog. Ujedinjavanje i razdvajanje jesu potpuno neodređeni odnosi” („In dieser synthetischen Verbindung – oberflächliche, begrifflose Beziehung, zum Teil Bezogen-, zum Teil auch Nichtbezogensein – kommt nun notwendig der Widerspruch vor, daß einmal die Einheit der Elemente gesetzt ist, das andere Mal ebenso ihre Trennung, – nicht die allgemeine Einheit, worin sie als Momente sind, in ihrer Verschiedenheit selbst unmittelbar eins und in ihrer Einheit unmittelbar verschieden, sondern diese beiden Momente, Einheit und Verschiedenheit, fallen auseinander. Vereinigung und Scheidung sind die ganz unbestimmten Verhältnisse”). Prev. N. M. Popović. G. V. F. Hegel, *Istorija filozofije I*, Kultura, Beograd 1970, str. 266-267. Original *Istorije filozofije I (Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie)* preuzet je sa Internet adrese:

<http://www.zeno.org/Philosophie/M/Hegel,+Georg+Wilhelm+Friedrich/Vorlesungen+%C3%BCber+die+Geschichte+der+Philosophie/Erster+Teil%3A+Griechische+Philosophie/Erster+Abschnitt.+Von+Thales+bis+Aristoteles/Erstes+Kapitel.+Von+Thales+bis+Anaxagoras/E.+Empedokles,+Leukipp+und+Demokrit/1.+Empedokles.>

³³ Videti: Ž. Kaluđerović, „Začetak „grčkog čuda”, str. 219-240, u: *ARHE*, god. XVII, br. 34, Novi Sad 2020.

³⁴ Prev. Ž. Kaluđerović. Aristotel, *Metafizika*, PAIDEIA, Beograd 2007, str. 436, 1075b1-4.

Aristotel govori da je Ljubav, osim što je eficijntni uzrok jer sakuplja sve u jedno, istovremeno i materijalni uzrok, budući da je i deo mešavine. Stagiraninu ovo Akraganćaninovo „brkanje” uzroka nije ni malo bilo po volji.³⁵ Kao opravdanje Sicilijanca, može se reći da je on živio u vremenu kada nije bilo moguće zamisliti bilo koji oblik egzistencije bez prostorne rasprostrtosti, a rasprostrtost se, zatim, mogla dovoditi u vezu sa tvari. Kako Empedokle beleži, barem na jednom mestu (DK31B17.19-20),³⁶ jezikom koji asocira na rasprostrtost, Aristotel je na osnovu toga mogao zaključiti da je njegova Ljubav bila tvarna. Ne treba smetnuti s uma da kod ovog epskog pesnika (ἐμποιοῖς) (DK31A2) i čudotvorca (μάντιν) (DK31A1), Ljubav nije mogla delovati bez izvesnog fizikalnog dodira, a da je on sam bio još prilično daleko od potpunog distingviranja područja *fenomenalnog* i *noumenalnog* koje će se, kao što je poznato, dogoditi tek sa Platonom.

Aristotel u GC314a16-17³⁷ govori o četiri tvarna **elementa** (vodi, vazduhu, vatri i zemlji) ali i o dva eficijntna **elementa** (Ljubavi i Mržnji). U Met.1091b10-12³⁸ Stagiranin ponovo Akraganćaninovu Ljubav naziva **elementom** (στοιχεῖον) dok, za razliku od nje, Anaksagorin *Nous* naziva **načelom** (ἀρχή). Zašto Aristotel pravi ovakvu distinkciju između Ljubavi i *Nousa*? Izgleda da Aristotelov razlog da Ljubav (valjda i Mržnju?) nazove elementom radije nego načelom, ne leži u tome što je on, eventualno, smatrao da je ona iste prirode kao i voda, vazduh, vatra i zemlja, premda se razlozi za takvu tvrdnju mogu pronaći u navodu iz spisa *O nastajanju i propadanju*

³⁵ U stvari, pošto je Empedokle doveo u vezu ljubav i sa dobrim (ἀγαθόν) (Met.1075b2), on je, može se zaključiti na osnovu ovog pasusa, „pomešao” u pojmu Ljubavi finalni, eficijntni i materijalni uzrok.

³⁶ „A mržnja pogubna daleko od njih, [koja] jednako teži svuda, i ljubav u njima, isto i duga i široka” (Νεῖκος τ’ οὐλόμενον δίχα τῶν, ἀτάλαντον ἀπάντη, καὶ Φιλότης ἐν τοῖσιν, ἴση μῆκος τε πλάτος τε). Prev. Ž. Kaluđerović. H. Diels, *Predsokratovci fragmenti I*, Naprijed, Zagreb 1983, str. 286, B17.19-20. Nem. izd. H. Diels, W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker I*, Weidmann, Zürich . Hildesheim 1985, s. 316-317, B17.19-20. Konsultovati: M. R. Wright, *Empedocles The Extant Fragments*, Hackett Publishing Company, Inc., Indianapolis: 1995, pp. 169-170.

³⁷ „Empedokle, naime, [postavlja] četiri telesna, a svih (elemenata, prim. Ž. K.), sa pokretačkim, šest [je] po broju” (Ἐμπεδοκλῆς μὲν γὰρ τὰ μὲν σωματικά τέτταρα, τὰ δὲ πάντα μετὰ τῶν κινούντων ἕξ τὸν ἀριθμόν). Prev. Ž. Kaluđerović. Aristotel, *O postajanju i propadanju*, u: *O nebu. O postajanju i propadanju*, PAIDEIA, Beograd 2009, str. 249-250, 314a16-17.

³⁸ „Te [neki] od kasnijih mudraca, kao Empedokle i Anaksagora: jedan je od ljubavi načinio element, a drugi od uma načelo” (καὶ τῶν ὑστέρων δὲ σοφῶν, οἷον Ἐμπεδοκλῆς τε καὶ Ἀναξαγόρας, ὁ μὲν τὴν φιλίαν στοιχεῖον, ὁ δὲ τὸν νοῦν ἀρχὴν ποιήσας). Prev. Ž. Kaluđerović. Aristotel, *Metafizika*, PAIDEIA, Beograd 2007, str. 507, 1091b10-12.

sa početka ovog pasusa ali i kod samog Empedokla, već zbog toga što kao efikajentni uzrok, u poređenju sa Umom (Noṓs), Ljubav nije u osnovi toliko netvarna kao što je to *Nous*.³⁹

Empedokle je ne samo prvi ustanovio četiri varijante materijalnog uzroka, nego je bio prvi još u nečemu, on je prvi efikajentni uzrok postavio kao dvostruk (*Met.*985a29-31):

<i>Ἐμπεδοκλέε</i> je, <i>dakle</i> , prvi, nasuprot prethodnicima, uveo razdeobu toga uzroka, i pritom nije postavio jedno načelo kretanja, nego različita i oprečna. ⁴⁰	<i>Ἐμπεδοκλῆς μὲν οὖν παρὰ τοὺς πρότερον πρῶτος ταύτην τὴν αἰτίαν διελὼν εἰσῆνεγκεν, οὐ μίαν ποιήσας τὴν τῆς κινήσεως ἀρχὴν ἀλλ' ἑτέρας τε καὶ ἐναντίας.</i>
---	--

Zašto je filozof sa Sicilije efikajentni uzrok podelio na dve oprečne sile? Ako je prosto želeo da restauriše zbiljnost koju bi sačinjavali fizikalni svet i odgovarajući mu proces, i da je spasi od parmenidovskog poricanja kretanja i mnoštva, onda su jedan uzrok i jedan proces bili sasvim dovoljni, kada je već mnoštvo vraćeno unutar prvobitnog ustrojstva stvari. Takav je slučaj kod Anaksagore: postojećem mnoštvu kvalitativno različitih elementarnih „semena” jedino je *Nous* bio potreban da ih pokrene. Prikladan odgovor koji bi se mogao dati je da je za Empedokla „moralni” i religijski poredak jednako bio važan kao i onaj fizikalni,⁴¹ te je on zahtevao i odgovarajuće objašnjenje. Otud je Akragantski mudrac (Ἀκραγαντῖνος σοφός) (DK31B134) postavio Ljubav, koja je još od Hesioda i orfičkih pisaca, preko Parmenidovog „puta mnenja”, bila prepoznata kao kosmogonijska ali i kao „moralna” sila. Budući

³⁹ Ili je manje netvarna nego što je to *Nous*. Rosovo objašnjenje je drugačije. Ljubav je, po njemu, jedan od šest tvarnih elemenata, dok je Um za Anaksagoru bio pokretačko načelo koje je bilo postavljeno iznad svega drugog, a ne elemenat. W. D. Ross, *Aristotle's Metaphysics II*, Oxford University Press, Oxford 1997, p. 488.

⁴⁰ Prev. Ž. Kaluderović. Aristotel, *Metafizika*, PAIDEIA, Beograd 2007, str. 16, 985a29-31. O „razdeobi toga uzroka” (ταύτην τὴν αἰτίαν διελὼν) (*Met.*985a30) Aristotel govori nešto ranije (*Met.*985a2-3), kada kaže „Zbog toga je neki drugi uveo ljubav i mržnju” (οὕτως ἄλλος τις φιλίαν εἰσῆνεγκε καὶ νεῖκος). Prev. Ž. Kaluderović. Aristotel, *Metafizika*, PAIDEIA, Beograd 2007, str. 15, 985a2-3. Taj drugi je, naravno, Empedokle.

⁴¹ Da potpuna prevlast Ljubavi ili Mržnje nije bila, po Empedoklu, najbolje moguće rešenje može se uočiti i iz fragmenata njegove poeme *O prirodi* (DK31B17, DK31B21, DK31B27, DK31B28, DK31B29, DK31B30, DK31B35), u kojima se govori o viziji cikličnog zbivanja koje se odvija u četiri međusobno različita stadijuma. Tu se vidi da su jedino dva prelazna stadijuma, drugi („prodiranje Mržnje”) i četvrti („prodiranje Ljubavi”), u kojima postoji izvesna labava ravnoteža između Ljubavi i Mržnje, periodi u kojima je *kosmos* doista moguć. Po Aristotelovom razumevanju Empedokla (*GC*334a5-7), ljudski rod se sada nalazi u drugom stadijumu („prodiranje Mržnje”).

da se pokazalo da su u prirodi prisutne i opreke redu, lepoti i onom dobrom, naime nered i ružnoća, morala je postojati i neka sila koja bi delovala u pravcu dezintegracije i zla a to je, naravno, bila Mržnja. Ljubav je, stoga, bila uzrok dobra a Mržnja uzrok zla.⁴²

Aristotel u *Metafizici* 984b20-22 beleži:

<i>Daκλε, oni koji su na ovaj način shvatali [istovremeno] su postavili i uzrok lepote kao načelo bića, i kao ono oдаκλε je bićima κρετανje.⁴³</i>	οἱ μὲν οὖν οὕτως ὑπολαμβάνοντες ἅμα τοῦ καλῶς τὴν αἰτίαν ἀρχὴν εἶναι τῶν ὄντων ἔδεσαν, καὶ τὴν τοιαύτην ὅθεν ἡ κίνησις ὑπάρχει τοῖς οὔσιν.
--	---

Na ovom mestu, i još opširnije u *Met.*988b6-16, Aristotel otkriva da je Empedokle (i Anaksagora) postavljajući Ljubav (tj. Um) kao neko dobro, u isti mah postavio i Ljubav kao finalni uzrok. Ovo je prvi put da Aristotel priznaje nekom od presokratovaca da je prepoznao *causa finalis*. No, odmah nakon početnog oduševljenja usledilo je snažno razočarenje za Stagiranina. Uprkos njegove „religiozne” perspektive i izbora Afrodite, izvora sklada i dobrote, kao jedne od pokretačkih sila, Empedokle, kao ni Jonjani, na Aristotelovu žalost, nije razmatrao fizikalni svet na teleološki način. Tako da je nastalu konfuziju između finalnog i eficientnog uzroka filozof sa Sicilije rešio na štetu prvopomenutog. Stagiranin to kaže sledećim rečima (*Met.*988b8-11):

<i>Jer oni koji govore o umu ili o ljubavi postavljaju te uzroke kao dobro, ali, ipak, ne tako da zbog toga neka od bića bivaju ili nastaju, nego [samo] kažu da od ovih [uzroka] bićima [dolazi] κρετανje.⁴⁴</i>	οἱ μὲν γὰρ νοῦν λέγοντες ἢ φιλίαν ὡς ἀγαθὸν μὲν τι ταύτας τὰς αἰτίας τιθέασιν, οὐ μὴν ὡς ἐνεκά γε τούτων ἢ ὃν ἢ γιγνόμενόν τι τῶν ὄντων, ἀλλ' ὡς ἀπὸ τούτων τὰς κινήσεις οὔσας λέγουσιν.
---	---

Aristotel nešto dalje u 7. glavi I knjige *Metafizike* (988b15-16), prigovara Empedoklu da finalni uzrok pominje u određenoj meri ali ne i kao takav,

⁴² *Met.*984b32-985a10. Evo samo jedne rečenice iz ovog pasusa (*Met.*985a4-7): „Jer, ako neko sledi i prihvati ono što Empedokle govori prema mišljenju (διάνοιαν), a ne prema onom [što] muca, otkriće da je ljubav uzrok dobrih a mržnja zlih bića” (εἰ γὰρ τις ἀκολουθοίη καὶ λαμβάνοι πρὸς τὴν διάνοιαν καὶ μὴ πρὸς ἃ ψελλίζεται λέγων Ἐμπεδοκλής, εὐρήσει τὴν μὲν φιλίαν αἰτίαν οὔσαν τῶν ἀγαθῶν, τὸ δὲ νεῖκος τῶν κακῶν). Prev. Ž. Kaluđerović. Aristotel, *Metafizika*, PAIDEIA, Beograd 2007, str. 15, 985a4-7.

⁴³ Prev. Ž. Kaluđerović. Aristotel, *Metafizika*, PAIDEIA, Beograd 2007, str. 14, 984b20-22.

⁴⁴ Prev. Ž. Kaluđerović. Aristotel, *Metafizika*, PAIDEIA, Beograd 2007, str. 24-25, 988b8-11. Ovde je, naravno, reč i o Anaksagori, čim se spominje njegov Um (νοῦν) (*Met.*988b8).

ili, drugačije rečeno, dobro mu nije uzrok „uopšte” (ἀπλῶς) nego samo „po pridolaženju” (κατὰ συμβεβηκός).

Još po nečemu je specifično Stagiraninovo razmatranje „neodlučnije Muze” (Μουσῶν ... μαλακώτεραι) (Soph.242e). Empedokle je prvi presokratovac koga Aristotel, uza sve ograde, uzima u obzir prilikom analiziranja svakog od četiri moguća uzroka. Već je istraženo kako to čini u slučaju materijalnog, eficientnog i finalnog, a sada preostaje analiza kako ga ispituje u vezi formalnog uzroka (Met.993a17-22):

<i>Naime, Empedokle kaže da kost na osnovu razloga postoji, a to je ono što bejaše biti i bivstvo stvari. Ali, slično je nužno i da meso i [sve] drugo pojedinačno postoji na osnovu razloga, ili nijedno; jer zbog toga i meso i kost će postojati i [sve] drugo pojedinačno, a ne zbog stvari koju on naziva vatra i zemlja i voda i vazduh.⁴⁵</i>	ἐπεὶ καὶ Ἐμπεδοκλῆς ὅστων τῶ λόγῳ φησὶν εἶναι, τοῦτο δ' ἐστὶ τὸ τί ἦν εἶναι καὶ ἡ οὐσία τοῦ πράγματος. ἀλλὰ μὴν ὁμοίως ἀναγκαῖον καὶ σαρκὸς καὶ τῶν ἄλλων ἐκάστου εἶναι τὸν λόγον, ἢ μηδενός· διὰ τοῦτο γὰρ καὶ σὰρξ καὶ ὅστων ἔσται καὶ τῶν ἄλλων ἕκαστον, καὶ οὐ διὰ τὴν ὕλην, ἣν ἐκεῖνος λέγει πῦρ καὶ γῆν καὶ ὕδωρ καὶ ἀέρα.
--	---

Ovaj citat iz *Metafizike* ima veze sa pasusom iz spisa *O duši* (Περὶ ψυχῆς) (410a1-6), gde se govori da stvari nisu nasumična kombinacija elemenata, već da mora postojati odgovarajuća proporcija (λόγος) u tom spajanju. U konkretnom slučaju kost se sastoji od ukupno osam delova od kojih četiri dela čini vatra, dva voda i dva zemlja.⁴⁶

⁴⁵ Preveo i naglasio Ž. Kaluđerović. Aristotel, *Metafizika*, PAIDEIA, Beograd 2007, str. 38-39, 993a17-22. Stagiranin pod onim „naime, Empedokle kaže” (ἐπεὶ καὶ Ἐμπεδοκλῆς ... φησὶν) (Met.993a17), misli na prva tri stiha Sicilijančevog 96. fragmenta (DK31B96): „Ljubazna zemlja primila je u prostrane svoje kanale dva od osam delova od blistave Nestis, a četiri od Hefesta; i kosti su bele nastale” (ἢ δὲ χθὼν ἐπίηρος ἐν εὐστέροισι χοάνοισι τὰ δύο τῶν ὀκτὼ μερῶν λάχε Νήστιδος αἰγλήης, τέσσαρα δ' Ἡφαίστοιο· τὰ δ' ὅστέα λευκά γέγοντο). Prev. Ž. Kaluđerović. H. Diels, *Predskratovci fragmenti I*, Naprijed, Zagreb 1983, str. 305, B96. Nem. izd. H. Diels, W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker I*, Weidmann, Zürich . Hildesheim 1985, s. 346, B96. Kao što su za Simplikija Ljubav i Mržnja (prev. Ž. Kaluđerović) „načela u poglavitom smislu” (τὰς δὲ κυρίως ἀρχάς) (DK31A28), tako i Aristotel u Met.993a20-22 daje ontološki primat formalnom uzroku u odnosu na materijalni, pokazujući tako još jednom peripatetičko uverenje da je formalno-eficijentni (i, dakako, finalni) uzrok više načelo nego što je to tvar. Slično o Sicilijancu kao onom ko je „dotaknuo” formalni uzrok Stagiranin piše i u Phys.194a20-21; P4642a17-22.

⁴⁶ Tako tvrdi Aetije (DK31A78). Simplikije (*De an.*68) i Teofrast (DK31A86.23) govore o tome da se kosti moraju sastojati od svih elemenata. Simplikije pretpostavlja da Nestis u 96.

Što zbog odsustva samih Empedoklovih reči, što zbog njegovog neadekvatnog i nejasnog načina izražavanja, ima nedoumica da li ovaj (prev. Ž. Kaluđerović) „*logos* njihove mešavine” (λόγον τῆς μίξεως αὐτῶν) (PA642a22) pretenduje na univerzalno važenje,⁴⁷ ili, kao što je Kornford (F. M. Cornford) na svojim predavanjima tvrdio,⁴⁸ da određena numerička proporcija elemenata, u stvari, razgraničava živa stvorenja i njihove delove od neorganske materije. I Aristotel, u citiranom pasusu (*Met.*993a17-22), optužuje Empedokla za nekonzistentnost tj. da svoju proporciju, *causa formalis*, ne primenjuje na sve slučajeve. Sicilijanac je govorio o odnosu mešavine elemenata svega nekoliko organskih tvorevina, poput već pominjanih kosti, ili eventualno krvi (1:1:1:1, DK31B98), i naglašavao da baš te razmere pružaju specifična svojstva pomenutim tvorevinama, ali je u slučaju većine drugih stvari bio voljan da imenuje samo njihove elemente. Premda da je, aristotelovski kazano, neko sve ovo do kraja Empedoklu razložio, on bi se sigurno saglasio da specifična svojstva svih ostalih stvari takođe zavise od *logosa* u kojima se njihovi elementi pojavljuju (*Met.*993a22-24). Ovo je očigledno, jer u protivnom ne bi bilo moguće proizvesti mnoštvo varijacija prirode od samo četiri elementa.

U reakciji na Kornfordovu primedbu, može se reći da se čini da Akraganćaninova „pitagorejska” vera u bliskost i srodnost cele prirode ne bi dozvolila da on razmatra neživi svet kao da je sačinjen na potpuno drugoj osnovi od živog.⁴⁹ Da postoji opštost primene formalnog uzroka smatra i Simplikije koji, u uvodu u 96. fragment (DK31B96), govori da Empedokle pravi meso i kosti ali i sve ostalo sa odgovarajućom proporcijom.

—

Postoji, sem navedenih, još znatan broj pitanja koje u vezi ove teme Aristotel upućuje Empedoklu. Da li je, na primer, Ljubav uzrok bilo kog mešanja ili mešanja po proporciji? Da li je Ljubav proporcija ili nešto izvan

fragmentu (DK31B96) pokriva i vazduh i vodu, te predlaže proporciju 4:2:1:1. Četiri dela bi činila vatra, dva zemlja, i po jedan vazduh i voda.

⁴⁷ Videti: J. Burnet, *Greek Philosophy Thales to Plato*, Macmillan and Co. Ltd., London 1953, p. 74.

⁴⁸ Prema Gatriju (W. K. C. Guthrie). Konsultovati: W. K. C. Guthrie, *A History of Greek Philosophy II*, Cambridge University Press, Cambridge 1965, p. 213.

⁴⁹ Detaljnije videti u: Ž. Kaluđerović, *Bioetički kaleidoskop*, Pergamena, Znanstveni centar izvrsnosti za integrativnu bioetiku, Zagreb, Hrvatska, 2021, str. 27-31; Ž. Kaluđerović, „Empedocles on Ensouled Beings”, u: *Conatus – Journal of Philosophy*, Volume 8, Issue 1, Athens, Hellenic Republic, 2023, str. 167-183.

proporcije? Šta je, zatim, uzrok proporcije? Ali i frekventno ponavljano, a u radu o Pitagori i pitagorejcima pominjano,⁵⁰ pitanje šta je to što uzrokuje da čovek rađa čoveka (ἄνθρωπος ... ἄνθρωπον γεννᾷ)?⁵¹ Sva ova i slična pitanja postavljana su iz Aristotelove vlastite teleološke pozicije koja pravi suštinsku razliku između slučaja (τύχη) i *logosa* (λόγος). Poslednji pojam sa svojim dvostrukim značenjem „proporcije” i „formalno-finalnog uzroka” najverovatnije je Stagiraninova konstrukcija, jer se u tom obliku ne pojavljuje u sačuvanim fragmentima proučavaoca ili filozofa prirode (φυσικὸς; φυσιολόγον) (DK31A14; DK31A22; DK31B61; DK31B66; DK31B72) iz Akraganta. Ali to još uvek ne znači da je Aristotel učitaio nešto nepostojeće u nedovoljno precizni izričaj Empedokla. On samo nalazi tragove formalnog uzroka s „mucanjem” izrečene, i naglašava nužnost postojanja *causa formalis* (GC333b13-14): „Jer to jeste bivstvo svake [stvari]”⁵² (τοῦτο δ' ἐστὶν ἡ οὐσία ἢ ἐκαστου).

LITERATURA

- Aristotel, *Fizika*, PAIDEIA, Beograd 2006.
 Aristotel, *Metafizika*, Liber, Zagreb 1988.
 Aristotel, *Metafizika*, PAIDEIA, Beograd 2007.
 Aristotel, *O delovima životinja. O kretanju životinja. O hodu životinja*, PAIDEIA, Beograd 2011.
 Aristotel, *O nebu. O postajanju i propadanju*, PAIDEIA, Beograd 2009.
 Aristotel, *O rađanju životinja*, PAIDEIA, Beograd 2011.
 Aristotel, *O duši. Parva naturalia*, PAIDEIA, Beograd 2012.
Aristotelis Opera, ex. rec. Immanuelis Bekkeri, ed. Acad. Regia Borussica, I-V, Berlin 1831-1870. Novo izdanje pripremio je O. Gigon, Berlin 1970-1987. Svi Aristotelovi navodi sravnjivani su prema ovom izdanju.
 Aristotle, *Meteorology*, u: J. Barnes (ed.), *The Complete Works of Aristotle I*, Princeton University Press, Princeton 1991.
 Barnes, J., *The Presocratic Philosophers II*, Routledge & Kegan Paul, London, Henley and Boston 1979.
 Burnet, J., *Greek Philosophy Thales to Plato*, Macmillan and Co. Ltd., London 1953.
 Curd, P. (ed.), *A Presocratic Reader*, Hackett Publishing Company, Inc., Indianapolis/Cambridge: 2011.

⁵⁰ Konsultovati: Ž. Kaluđerović, „Ontologizacija brojeva”, str. 221-244, u: *ARHE*, god. XIX, br. 37, Novi Sad 2022.

⁵¹ Videti: *Met.*1032a25, *Met.*1070a8, *Met.*1070a28; *Phys.*193b8; *De an.*408a20-23; *GC*333b3-20.

⁵² Prev. Ž. Kaluđerović. Aristotel, *O postajanju i propadanju*, u: *O nebu. O postajanju i propadanju*, PAIDEIA, Beograd 2009, str. 324, 333b13-14.

- Diels, H., Kranz, W., *Die Fragmente der Vorsokratiker I-III*, Weidmann, Zürich . Hildesheim 1985-1987.
- Diels, H., *Pred Sokratovci fragmenti I-II*, Naprijed, Zagreb 1983.
- Doods, E. R., *The Greeks and the Irrational*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles 1951.
- Furley, D., *The Greek Cosmologist I*, Cambridge University Press, New York 2006.
- Gomperz, T., *Griechische Denker I*, Velt, Leipzig 1911.
- Guthrie, W. K. C., *A History of Greek Philosophy II*, Cambridge University Press, Cambridge 1965.
- Hegel, G. V. F., *Istorija filozofije I*, Kultura, Beograd 1970. Original *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie* preuzet je sa Internet adrese:
<http://www.zeno.org/Philosophie/M/Hegel,+Georg+Wilhelm+Friedrich/Vorlesungen+%C3%BCber+die+Geschichte+der+Philosophie/Erster+Teil%3A+Griechische+Philosophie>.
- Hesiod, *Postanak bogova. Homerove himne*, »Veselin Masleša«, Sarajevo 1975.
- Jaeger, W., *The Theology of the Early Greek Philosophers*, Oxford University Press, Oxford 1967.
- Janko, R., „Empedocles, *On Nature* I 233–364: A New Reconstruction of *P. Strasb. gr. Inv. 1665–6.*”, u: *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 150 (2004).
- Kaluđerović, Ž., „Aer kao arche”, u: *ARHE*, god. XVIII, br. 36, Novi Sad 2021.
- Kaluđerović, Ž., *Bioetički kaleidoskop*, Pergamena, Znanstveni centar izvrsnosti za integrativnu bioetiku, Zagreb, Hrvatska, 2021.
- Kaluđerović, Ž., „Empedocles on Ensouled Beings”, u: *Conatus - Journal of Philosophy*, Volume 8, Issue 1, Athens, Hellenic Republic, 2023.
- Kaluđerović, Ž., „Hen, polla, archai i aitai”, u: *ARHE*, god. XXI, br. 41, Novi Sad 2024.
- Kaluđerović, Ž., *Istorija helenske filozofije II*, Akademski knjiga, Novi Sad 2024.
- Kaluđerović, Ž., „Ontologizacija brojeva”, u: *ARHE*, god. XIX, br. 37, Novi Sad 2022.
- Kaluđerović, Ž., „Pyr - perzistentni supstrat svega”, u: *ARHE*, god. XX, br. 39, Novi Sad 2023.
- Kaluđerović, Ž., „Rudimenti episteme-logie, physiologie i psyche-logie u fragmentima exercitatus-a iz Krotona”, u: Zborniku radova: *Znanje kao univerzalna vrijednost – etički i moralni aspekti*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, Bosna i Hercegovina, 2024.
- Kaluđerović, Ž., „Začetak „grčkog čuda”, u: *ARHE*, god. XVII, br. 34, Novi Sad 2020.
- Laertije, D., *Životi i mišljenja istaknutih filozofa*, BIGZ, Beograd 1973.
- Longrigg, J., «Philosophy and Medicine: Some Early Interactions», u: *Harvard Studies in Classical Philology*, Vol. 67, (1963).
- Lukrecije, *O prirodi stvari*, Prosveta, Beograd 1951.
- Miljević, A., Kaluđerović, Ž., „Filozofski osnov Parmenidovog stiha”, u: *Filozofska istraživanja*, 147, god. 37, sv. 3, Zagreb 2017.
- Newmyer, S. T., „Animal Emotions in the Presocratics”, u: *VICHIANA rassegna internazionale di studi filologici e storici (LX) (1) (2023)*.
- Osborne, C., „Empedocles Recycled”, u: *The Classical Quarterly*, New Series, Vol. 37, No. 1, 1987.
- Pavlović, B., *Filozofija prirode*, PLATON, Beograd 2006.
- Platon, *Kratil. Teetet. Sofist. Državnik*, PLATON, Beograd 2000.

-
- Reinhardt, K., *Parmenides und die Geschichte der griechischen Philosophie*, Verlag von Friedrich Cohen, Bonn 1916.
- Rode, E., *PSYCHE*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci • Novi Sad 1991.
- Ross, W. D., *Aristotle's Metaphysics II*, Oxford University Press, Oxford 1997.
- Solmsen, F., „Love and Strife in Empedocles' Cosmology”, u: R. E. Allen, D. J. Furley, *Studies in Presocratic Philosophy II*, Routledge & Kegan Paul, London 1977.
- Wright, M. R., „Empedocles”, u: C. C. W. Taylor (ed.), *Routledge History of Philosophy Volume I. From the Beginning to Plato*, Taylor & Francis e-Library, London and New York 2005.
- Wright, M. R., *Empedocles The Extant Fragments*, Hackett Publishing Company, Inc., Indianapolis 1995.

ŽELJKO KALUĐEROVIĆ

University of Novi Sad, Faculty of Philosophy

FOUR *RHIZOMATA* AND THE FIFTH (AND SIXTH) ELEMENT

Abstract: In this paper, the author analyses Empedocles' philosophy as a whole, considering it from the perspective of Aristotle's causal schematism. The Acragantian thinker is the first philosopher who, according to Stagirites, can be seen as the one who recognized all four causes. Water, air, fire and earth, as representatives of material cause are of equal ontological rank and conceived by Empedocles as uncreated, indestructible, qualitatively unchangeable and homogenous everywhere. There are indications of formal causality in his fragments, i.e. he expresses the thesis that things are not a random combination of elements, but that there has to be appropriate proportion in their amalgamation, i.e. *logos*. Following Aristotle's insights, the author has found that Empedocles had not only established four variants of material cause, but he had also recognized the first efficient cause as two-folded, dividing it into two opposite forces Love and Strife. His *Philia* gathering all in one is a good, that is final cause. This particular understating of Love had brought Empedocles, along with Anaxagoras, closer than all pre-Socratic philosophers to the discovery of the teleological feature of the *cosmos*. This is what Aristotle especially appreciated in the „Sicilian muse”.

Keywords: Empedocles, „the roots of all things”, Love, Strife, good, evil, *logos* of the mixture, causes

*Primljeno: 1.3.2025.**Prihvaćeno: 30.4.2025.*